

ОСНОВНІ ЕТАПИ ДІЯЛЬНОСТІ “ПОСТІЙНОЇ КОМІСІЇ ДЛЯ СКЛАДАННЯ СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКИХ ДІЯЧІВ НАУКИ, ІСТОРІЇ, МИСТЕЦТВА ТА ГРОМАДСЬКОГО РУХУ” (1918–1933)

Постійна комісія для складання біографічного словника при Спільному зібранні УАН (“Постійна комісія для складання словника українських діячів науки, історії, мистецтва та громадського руху”, “Комісія біографічного словника”, далі – Комісія) була утворена 26 листопада 1918 р.¹

В Інституті рукопису НБУВ зберігається фонд УАН–ВУАН (ф. X), що містить документи з історії створення та діяльності Комісії. Серед них – Статути УАН–ВУАН (1918, 1921, 1927), щорічні Звідомлення Академії наук України, Спільного зібрання, Першого та Історично-філологічного відділів і власне документи Комісії. На жаль, матеріали не складають повноцінне архівне зібрання, що могло б у цілому відтворити діяльність Комісії, тому реконструкція її історії повинна здійснюватися за комплексною аналітичною методикою із залученням якнайширшої джерелознавчої бази.

Початок наукової біографістики в Україні пов’язаний з діяльністю Тимчасової комісії для розгляду стародавніх актів². Але власне попередником Комісії був науковий гурток, який займався підготовкою біографічного словника діячів України і об’єднував у 1890-х роках під керівництвом проф. В.Б. Антоновича істориків, літературознавців та мистецтвознавців. Членами цього гуртка були: Ф.П. Матушевський, Г.Л. Берло, І.М. Каманін, В.І. Щербина, О.Я. Кониський, С.О. Єфремов, М.П. Василенко, М.С. та О.С. Грушевські, В.Ф. та Б.Ф. Дурдуківські, К.М. Мельник, О.І. Лотоцький. Згодом деякі члени гуртка ввійшли до Комісії, яка ідейно успадкувала методологію біографічно-словникової діяльності гуртка, але фактично стала першим державним науковим утворенням, що об’єднувало цю діяльність у масштабах України.

Першим головою Комісії було обрано акад. Д.І. Багалія, безпосереднім керівником наукових досліджень та редактором відділу – В.Л. Модзалевського.

Структура Комісії біографічного словника була гнучкою і передбачала оперативну підготовку картотек і довідок. Її очолював голова (академік), який здійснював загальне керівництво. Науково-методичну діяльність спрямовував керівник наукових досліджень. У складі Комісії були редактори відділів, члени, які брали участь у засіданнях комісії і кооптовані академіки за напрямками, співробітники для перегляду джерел та для укладання біографій. Редакторами складався перелік осіб, біографії яких мали увійти до словника, та джерел, використаних для збирання інформації, здійснювалося редагування біографій, складених співробітниками. Вони керували переглядом архівних та бібліографічних джерел, складанням картотеки.

У першому складі Комісії працювало 6 штатних редакторів відділів, сфери діяльності яких розподілялися за періодизацією: М.М. Могилянський (від кінця XVIII ст. до наших днів), О.М. Андріяшев (від найдавніших часів до половини XIV ст.), В.О. Романовський (від половини XIV ст. до 1648 р.), Н.Д. Полонська-Василенко (від 1648 р. до кінця Гетьманщини XVIII ст.), В.В. Міяковський (література всіх часів), Ф.Л. Ернст (діячі мистецтва). Працювали й редактори підвідділів: П.І. Рулін (діячі театру), Д.М. Ревуцький (діячі музики), І.В. Галант (єврейські діячі)³.

Комісія була репрезентована науковцями з різних регіонів: Д.І. Абрамович, історик літератури, К.В. Харлампович, історик, В.І. Резанов, дослідник української драми – з Ніжина; І.Я. Айзеншток, історик літератури, М.С. Горбань, історик, науковий співробітник дослідної кафедри історії української культури, А.П. Шамрай, історик української літератури, В.В. Дубровський, історик, І. Изотов, історик літератури – з Харкова; Д.М. Айпалов, історик мистецтва – з Ленінграда; Г.Л. Берло, член секції наукових робітників, М.К. Зеров, історик літератури, професор ІНО, С.І. Маслов, професор ІНО, історик давньоруської та української літератури, Я.Г. Савченко – історик літератури, П.П. Кудрявцев, історик філософських течій на Україні – з Києва; П.В. Варнеке, історик театру, археолог, О.П. Варнеке, історик, І.М. Щербина, історик, Е.А. Загоровський, історик, професор ІНО – з Одеси; І.П. Крип'якевич, історик – зі Львова; М.М. Чирков, історик літератури – з Москви⁴.

Було розроблено робочу програму та інструкцію для складання біографічного словника. В останній зазначалося: “словник має подавати біографії: усіх діячів національно-українських; діячів польських, єврейських, російських та інших, якщо діяльність їх впливала на діяльність українських діячів і історію України, діячів, які часово жили на Україні (головним чином, наукові діячі, адміністратори й т. ін.; чужоземних діячів, що ніколи не жили на Україні і якщо праці їх торкалися українознавства”⁵.

Третім пунктом визначалася територія, на якій повинна збиратися інформація для словника – Лівобережна та Правобережна Україна, Галичина, Угорщина, Буковина, Слобожанщина, так званий Новоросійський край, Кубань, Кавказ, Туркестан, Сибір, Канада та інші регіони, де жив український народ. Особливу увагу слід було звертати на відомості про забутих і маловідомих українських діячів, які полишили свій слід в історії, літературі, науці тощо.

Усі біографії поділялися за обсягом на 3 розряди: від одного друкованого аркуша у два стовпці до чверті аркуша і навіть декількох рядків. Обсяг статті був важливим моментом для збереження відповідності між значенням даної особи і визначенням їй місцем у словнику; завдяки саме цьому словник мав “характер довідника, а не збірника монографій”.

Співробітники Комісії склали списки діячів та бібліографічний покажчик найважливіших першоджерел, збирали інформацію про сучасних їм діячів, друкували і розсилали звернення до населення та організацій (Спілок художників, діячів мистецтва, журналістів, Товариства шкільної освіти, Політехнічного інституту, Вищої школи УРСР, Українського університету, товариства “Час” тощо), пропонуючи їм надсилати відомості біобібліографічного характеру до Академії наук України⁶ для укладання попередніх списків (прізвище, ім’я, ім’я по батькові, посада), адреси “політичних і партійних діячів, письменників, військових, вчених, діячів освіти, митців, артистів та інших діячів по всіх галузях політичної, громадської та культурної діяльності”⁷ та ін.

Комісією було розіслано анкети, що містили рубрики: “I. Відомості біографічні: 1) Прізвище (для заміжніх також їх дівоче прізвище), ім’я та ім’я по батькові; 2) Дата народження; 3) Місце народження, віросповідання, національність; 4) Соціальний стан і національність батьків; 5) Короткі відомості з історії роду (чи були видатні діячі в роду і в якій галузі діяльності); 6) Де одержали виховання та освіти; 7) Коли почалась громадська, політична, мистецька, військова та інша діяльність, і хто з видатних діячів мав на це вплив; 8) Які видатні події були в житті і в діяльності; 9) Стан та посада (яку займала особа на той час і раніше). II. Фахові дані: 1) Що саме вивчалось за фахом; 2) Основна галузь праці (наука, література, мистецтво і т. ін.); 3) Більш точне визначення діяльності (літературна критика, телеграфна техніка і т. ін.); III. Відомості бібліографічні: 1) Реєстр всього написаного або перекладеного, з точним зазначенням: а) коли говориться про книгу: рік, місяць, формат та кількість сторінок; б) коли говориться про журнальну статтю: рік, № та назва періодичного видання, де вона була надрукована; 2) Реєстр рецензій та оглядів про праці анкетованого з точ-

ним зазначенням № та року періодичного видання, де рецензії були надруковані; 3) Де, коли і ким були перекладені та опубліковані його твори; 4) Де були опубліковані біографічні відомості (в якій книзі або в якому номері періодичного видання); 5) Де були опубліковані його фотознімки; 6) Літературні псевдоніми, 7) бажано було надіслати фотознімки або ті номери періодичних видань, де вони були надруковані”⁸.

Протягом декількох років діяльність Комісії розвивалася у трьох напрямках: а) складання списку осіб, біографії яких повинні увійти до словника; б) перегляд джерел і складання до них бібліографічних покажчиків; в) складання біографічних довідок (для I тому – на перші літери алфавіту). Укладачі біографічного словника визначили характер словника як біобібліографічний. Тому в ньому збиралася не лише біографічна інформація про життя та діяльність особи, а й бібліографічні відомості про його власні твори та твори про нього. Одночасно видавалися біографічні праці, присвячені видатним ученим України.

Такий біобібліографічний словник був першою спробою створення національного довідника такого рівня, тому до джерельної бази пропонувалося збирати інформацію не тільки з друкованих видань (у яких, щоправда, було обмаль матеріалів про українських діячів), але й з архівів. Проте найбільшою проблемою залишалось визначення критеріїв відбору та оцінка діяльності діячів. У теорії це питання вирішувалося досить демократично – заносити до словника: а) всіх українських діячів, починаючи від періоду Київської Русі до нашого часу, причому цей період поділявся за територіальним принципом, а пізніший – за національним; б) польських, єврейських, російських та інших діячів, які жили в Україні, і їх діяльність впливала на історію України; в) всіх діячів, які жили в Україні, звертаючи основну увагу на ту частину їх діяльності, яка проходила в Україні, про інші ж періоди їх життя та діяльності треба було подавати лише побіжну інформацію; г) іноземних діячів, які ніколи не жили на Україні, але їх праці торкалися українознавства; д) українців за походженням, які проживали поза межами України і діяльність яких так чи інакше стосувалася України.

Списки джерел, з яких збиралася інформація для словника, розроблялися редакторами Комісії та членами біографічних гуртків, що діяли в різних регіонах країни, розроблялися, так, наприклад, список бібліографічних документів, з яких збиралася інформація про діячів мистецтва на Україні був розроблений Ф.Л. Ернстом, редактором комісії⁹.

Увесь зібраний біографічний матеріал поділявся на два основних відділи: 1) діячі періоду від Київської Русі до середини XVIII ст.; 2) діячі науки, освіти, письменства, культури й мистецтва від середини XVIII ст.¹⁰ Редак-

торами були укладені попередні відомості стосовно видатних особистостей, а також підготовлені: “Регестр головніших джерел і підручників для складання біографічного словника України (Часи Литовсько-Польські)”; “Спис джерел та наукових праць для біографічного словника українських діячів. Старо-Руська доба (до пол. XIV в.)”; перелік життійної літератури; записки мандрівників; повчання, слова, послання; наукові історичні праці; критичні студії тощо¹¹.

Посильну допомогу співробітникам Комісії надавали регіональні краєзнавці та біографічні гуртки, так, наприклад, ґрунтовний список діячів Подолії надійшов від біографічного гуртка при Вінницькій секції наукових робітників¹². На жаль, у 1921 р. кореспондентів було небагато через фінансову скруту та слабку організацію кореспондентської мережі¹³. Відсутність платні ускладнювала роботу Комісії з кореспондентами, але багато з них, розуміючи важливість для України біобібліографічного словника, працювали безкоштовно. Серед них: Астряб (Лубни), А.В. Верзилова (Чернігів), “Художественное общество имени К.К. Костанди” (Одеса). Основною роботою було складання карток з таких видань: “Записки Наукового товариства ім. Шевченка”, “Записки Наукового українського товариства у Києві”, “Україна”, “Нова громада” (1906), “Украинская жизнь”, “Украинский вестник” тощо¹⁴.

На кінець 1921 р. було започатковано картотеку: 37500 карток з біографічними відомостями та 450 карток на рукописні матеріали. За цей період вийшли друком біобібліографічні твори: М.М. Могилянський. “М.М. Коцюбинський: (До біографії письменника)”; М.П. Василенко. “Академік Богдан Олександрович Кістяківський. (Некролог та оцінка діяльності)”; С.О. Єфремов. “Борис Грінченко: Про життя його та діла”, “Іван Франко: Про життя його та діла”.

У 1921 р. у складі Комісії працювало 9 штатних співробітників разом з головою М.П. Василенком та керівником робіт П.Я. Стебницьким, але у зв’язку із надзвичайно важким матеріальним станом Академії і скороченням штатів наприкінці року всіх їх було переведено у позаштатні працівники. Скрутне фінансове становище призвело до згорання підготовчих робіт, і як результат – до Комісії практично перестали надходити інформаційні листи від кореспондентів.

По смерті П.Я. Стебницького (1923), який керував роботою редакторів і співробітників та одночасно був редактором у відділі діячів XIX ст., та після переходу М.П. Василенка на власне редакторську справу¹⁵, головою Комісії було обрано акад. С.О. Єфремова, керівником робіт – М.М. Могилянського. Комісію було переведено зі складу Спільного зібрання до

Першого, Історично-філологічного відділу. У 1923 р. було зібрано 10945 карток, почалися алфавітизація зібраного матеріалу та редагування літер А–Б. Було вирішено складати біографії й на живих діячів, при обов'язковому винесенні їх прізвищ на розгляд керівництва Комісії¹⁶. Характерним для діяльності Комісії стало й написання біографічних нарисів: М.П. Василенко. “Академік Орест Іванович Левицький”, С.О. Єфремов. “Коцюбинський: Критично-біографічний нарис”.

1924 р. до складу Комісії було введено 1 штатного і 4 позаштатних співробітників, які опрацювали матеріали з історії Кирило-Мефодіївського братства, архів І. Стешенка, біографію М. Драгоманова тощо. За цей рік картотека Комісії збільшилася на 39785 нових карток, матеріал продовжував надходити з Чернігова, Полтави, Катеринослава, Одеси, Вінниці. Побачили світ такі дослідження: С.О. Єфремов. “Карпенко-Карий (Н.К. Тобілевич): Критично-біографічний нарис”, С.О. Єфремов. “Перед судом власної совісті: Громадська й політична робота В.Б. Антоновича”, Д.І. Багалій. “Шевченко і кирило-мефодіївці: Історико-літературна розвідка”, В.О. Романовський. “Друкар Іван Федоров” тощо¹⁷.

У 1925–1926 рр. Комісія у складі голови, керівничого та 5 позаштатних співробітників збрала ще 42617 карток біографічного змісту, опрацювала біографії на літери А–Б, організувала планове збирання матеріалу на Кубані, Степовій Україні, Поділлі, Волині, Чернігівщині¹⁸. Були надруковані такі дослідження: С.О. Єфремов. “Іван Левицький-Нечуй: Письменство та критика” та “Від редактора: Бібліографічні розвідки: Іван Котляревський”, “Іван Франко: Критично-біографічний нарис”; В.О. Романовський. “Друкар Іван Федоров”; Бібліографічний покажчик писань акад. А.Ю. Кримського; В.Г. Дубровський. “Про українську наукову бібліографію”, Ю.О. Меженко. “Теоретичні передумови організації української бібліографічної роботи” тощо.

1927 р. зібрано 14978 карток. Було опубліковано ряд біографічних та бібліографічних розробок: М.П. Василенко. “Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902)”; С.О. Єфремов. “Михайло Коцюбинський, український письменник” тощо. У 1926–1928 рр. найактивнішим кореспондентом Комісії був І. Крип'якевич, який надіслав багато нових біографій з Галичини¹⁹.

Важливою подією стало створення Бібліографічної комісії ВУАН на чолі з акад. М.В. Птухою, яка з 1927 р. активно співпрацює з Комісією. С.О. Єфремов та С.І. Маслов брали участь у діяльності Бібліографічної комісії. Починає розвиватися бібліографознавство, створюється бібліографічний репертуар книги, складається бібліографічна картотека, з'являються бібліографічні праці Д.А. Балики, С.Л. Рубінштейна, М.І. Сагарди та ін.²⁰

1928–1929 рр., згідно з фінансуванням, отриманим Комісією на сплату праці позаштатних співробітників, передбачалося збільшення картотеки

на 10000 карток, які мали виписуватися з таких періодичних видань, як: “Киевские университетские известия”, “Літературний-науковий вісник”, “Записки Історично-філологічного відділу УАН”, “Україна”. Біографічні та бібліографічні дані збиралися за анкетою, розробленою ще у 1919 р., тому її було доопрацьовано. Згідно з нею співробітники Комісії розіслали “Лист до окремих осіб з приводу анкети для генерального обліку бібліографічної роботи на Україні та про Україну”.

У цей період активізується робота по створенню картотеки некрологів на базі газетного матеріалу, публікуються бібліографічні (“Анкета для генерального обліку бібліографічної роботи на Україні та про Україну: (Для окремих установ)”); Д. Балака. “Рекомендаційна й критична бібліографія”²¹ та біобібліографічні дослідження” (Д.І. Багалій. “Матеріали для бібліографії В.Б. Антоновича”; Г. Вовк. “Бібліографія праць Федора Вовка (1847–1918)”); С.О. Єфремов. “Панас Мирний: Критично-біографічний нарис”; Є.П. Кирилюк. “Бібліографія праць П.О. Куліша та писань про нього”; О.О. Малиновський. “Науково-дослідний і науково-видавничий рух Радянської України в 1927 році: Бібліографічний огляд”; С.І. “Маслов. Спроба інструкцій та план роботи над складанням українського бібліографічного репертуару XVI–XVIII ст.”; В. Тарнавський. “Квітка-Основ’яненко: Бібліографічна розвідка” тощо).

Враховуючи брак кадрів в Академії, Комісія співпрацювала з іншими комісіями, зокрема її співробітники виписували з першоджерел картки і для Комісії по складанню історично-географічного словника, відбираючи не тільки прізвища діячів, але й географічні назви з відповідними короткими бібліографічними вказівками, а також копіювали картотеки для УРЕ. Опрацювання біографій українських діячів на літери А–Б планувалося закінчити до 1929 р.

У 1928–1929 рр. в Академії наук починається період репресій, згортаються напрями наукових досліджень, спрямовані на національне відродження²². У 1929 р. починається процес над членами “Спілки визволення України”²³. Змінюється і склад Комісії: деякі співробітники постраждали від репресивної політики (М.М. Могилянський, М.О. Тарасенко та ін.). Починається переорієнтація тематики досліджень – біобібліографії національної інтелігенції змінюються статтями про політичних революційних діячів, наприклад, М.М. Могилянський, хоча й продовжує вивчення біографії П. Куліша (“Куліш у Варшаві (1864–1867 рр.)” та “Остання подорож Куліша за кордон”), але водночас починає складати список прізвищ революційних діячів²⁴.

З 1929 по 1932 р. Комісія, маючи у своєму штатному розкладі стар-

шого наукового співробітника М.М. Могилянського, наукового співробітника М. Тарасенка і лаборанта М. Кульчицького, повністю опрацювала реєстр прізвищ політичних, громадських, наукових і мистецьких діячів України. Використовуючи архівний матеріал та інші джерела, науковці зібрали біля 200 тис. карток. До списку діячів були внесені прізвища героїв Громадянської війни, Червоної Армії, активістів соцреконструкції та колективізації, ударників “Тракторобуду”, “Дніпрельстану” тощо. На замовлення Товариства політкаторжан Комісія склала бібліографії літератури про М. Драгоманова; літератури з історії реврухів в Україні, надала значної допомоги Товариству політкаторжан при виданні збірника “Діятели революційного руху в Росії”. Бібліографічний словник на літеру А був готовий до друку, але, на жаль, видання не було опубліковане у зв’язку з політичними репресіями проти акад. С.О. Єфремова та інших співробітників Комісії і судовим процесом над “СВУ”²⁵.

В Академії наук запроваджується циклова система, внаслідок чого на базі Соціально-економічного відділу було утворено Історичний цикл, що об’єднував так звані “некоординовані” установи²⁶, в тому числі й Комісію.

У звіті про роботу Історичного циклу за 1933 р. діяльність Комісії характеризується як фашистська і націоналістична²⁷. При реорганізації Академії наук Комісію було ліквідовано. Продовження біобібліографічної діяльності відроджується лише в 90-х роках, коли в складі Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського було створено Інститут біографічних досліджень.

¹ Статут Української Академії наук у Києві.– К., 1919.– С. 3–22; НБУВ, ІР, ф. Х, № 5163–5172.

² Чижко В. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України – К., 1996.– С. 107–115.

³ НБУВ, ІР ф. Х, спр. 6372, арк. 2.

⁴ Там само, № 6379, арк. 4.

⁵ Там само, № 5283, арк. 1–2.

⁶ Там само, № 5163, арк. 2; № 5164, арк. 3; спр. 5167, арк. 6.

⁷ Там само, № 5165, арк. 4.

⁸ Там само, № 6036, арк. 21–22; № 5163, арк. 1.

⁹ Там само, № 5284, арк. 6–8.

¹⁰ Там само, № 5137, арк. 1–2.

¹¹ Там само, № 46271, арк. 1 – 1 зв.

¹² Там само, № 6408, 11 арк.

¹³ Там само, № 6408, 11 арк.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук : Нарис історії.– К., 1993.– С. 49–51.

¹⁶ Звідомлення Всеукраїнської Академії наук у Києві 1923 р. // Історія Академії наук України, 1918–1923 : Документи і матеріали.– К., 1993.– С. 398–399.

¹⁷ Звідомлення Української Академії наук у Києві за 1924 рік. // Історія Академії наук України, 1924–1928 : Документи і матеріали.– К., 1998.– С. 93.

¹⁸ Звідомлення Української Академії наук у Києві за 1925 рік. // Там само.– С. 169.

¹⁹ Звідомлення Української Академії наук у Києві за 1926 р. // Там само.– С. 241.

²⁰ Звідомлення Української Академії наук у Києві за 1927 р. // Там само.– С. 357. .

²¹ Матусевич В.В. Діяльність Науково-дослідної комісії бібліотекознавства та бібліографії ВБУ в 1925–1933 рр.– К., 1998.– С. 66–74.

²² Див. відповідні документи у зб. док. : Історія Національної Академії наук України, 1924–1928 рр. Документи і матеріали – К., 1993.

²³ Полонська-Василенко Н.Д. Вказ. пр.– С. 69–73.

²⁴ НБУВ, ІР, ф. Х, № 6027, арк. 12.

²⁵ Там само, № 4791, 40 арк.

²⁶ Історія Академії наук України, 1928–1934 рр. : Документи і матеріали.– К., 1998.

²⁷ НБУВ, ІР, ф. Х, спр. 1865–1866.